

93009

S
SUPERVISOR'S USE ONLY

TOP SCHOLAR

NEW ZEALAND QUALIFICATIONS AUTHORITY
MANA TOHU MĀTAURANGA O AOTEAROA

QUALIFY FOR THE FUTURE WORLD
KIA NOHO TAKATŪ KI TŌ ĀMUA AO!

Tick this box if
there is no writing
in this booklet

Te Hiranga 2020 Te Reo Rangatira

9.30 a.m. Rāapa 25 o te Whiringa-ā-rangi 2020

Te wā: E toru hāora

Te Tāpeke: 24

Āta tirohia kia ūrite te Tau Ākonga i te pukapuka Whakauru ki te tau o runga ake i tēnei whārangi.

E RUA ngā wāhanga o tēnei whakamātauau. E RUA ngā Tūmahī mō ia wāhanga.

TE WĀHANGA TUATAHI: PĀNUI-TUHITUHI

TE WĀHANGA TUARUA: WHAKARONGO-KŌRERO

Whakautua ngā pātai KATOA ki ngā wāhi wātea kua whakaritea.

Mēnā ka hiahia whārangi atu anō hei tuhituhi i ū whakautu, whakamahia ngā whārangi wātea kei muri o tēnei pukapuka.

Tirohia mehemea he tika te raupapa o ngā whārangi 2–20, mehemea hoki kāore he whārangi wātea.

ME HOATU E KOE TE PUKAPUKA NEI KI TE KAIWHAKAHAERE HEI TE MUTUNGA O TE WHAKAMĀTAUTAU.

HE KUPU WHAKATAKI

Tēnā koe kua uru mai ki te whakamātautau ā Te Hiranga mō tēnei tau 2020. He whakamātautau mā te tauira e ako ana i te reo Māori, ā, e mārama ana ki te whakamahi pūkenga reo torohū, pūkenga reo whakaputa hoki o ngā wāhanga katoa o te whakamātautau nei:

Me kaha mai te ākonga ki te:

- tātari, te arohaehae rānei i ngā kaupapa
- whakaputa whakaaro motuhake, whakaaro kē hoki
- whakatakoto taunakitanga
- kōtuitui i ngā mōhiotanga.

Nā reira:

- āta pānuihia ngā kōrero tohutohu i mua i te mahi
- kia kaha mai ki te whakaoti i ngā pātai katoa
- me reo Māori ngā whakautu katoa
- e rima meneti ki te āta pānui i te whakamātautau katoa.

Ko te reo kia tika, ko te reo kia rere, ko te reo kia Māori!

TE WĀHANGA TUATAHI: PĀNUI – TUHITUHI

TŪMAHI TUATAHI: HE PĀNUI (60 meneti)

Pānuihia te tuhinga nei: *He koha te utu*
Kātahi, ka whakautua ngā pātai kua whakaritea.

TŪMAHI TUARUA: HE TUHITUHI (60 meneti)

Whiriwhirihia tētahi o ngā kaupapa hei tuhinga roa māu, ā, kia kaua e iti iho i te **500 ngā kupu**.

TŪMAHI TUATAHI: HE PĀNUI

Ngā tohutohu

Pānuihia te tuhinga nei.

He koha te utu

Ki te hoki atu ki ngā kōrero rongonui mō Mataora rāua ko Niwareka he maha ngā akoranga e taea ana e te tangata te kapo. Ko ngā Toi tuku iho ērā, ko te kore whakaae a ō tātau tīpuna ki ngā mahi tūkino tērā. Ka kitea hoki i roto i tēnei pakiwaitara te hiranga o te tauutuutu, te mana hoki o te takoha ki a Ngāi Tāua. O nehe, onāianei, ā, haere ake nei.

Nā te mate kanehe o Mataora ki te kimi i tāna i tūkino ai, ki te rīpenetā ki a Niwareka mō tana mahi whakamanioro, ka tae tuatahi rā ki mua i te aroaro o te kaitiaki o te waharoa ki Rarohenga. Ko Kūwatawata te hēteri e aukatinga ai te uakoau e hiahia uru atu ana ki ngā tūwaewae puaroa o Rarohenga.

Nā tōna ngākau nui pea ki te tono a Mataora, nā te rongo rānei i te tangi whakapāha o te waewae tapu nei ka whakaae a Kūwatawata kia kuhu atu a Mataora ki ngā kauhangā tapu o Rarohenga. Heoi, ko tāna heipūtanga ki runga ki a Mataora, kia whakahokia he momo koha hei utu i tō Kūwatawata whakaaetanga.

Mō te hunga kāore e mōhio ki tēnei pakiwaitara, kāore a Mataora i ū ki tō rāua whakataunga, ā nā tēnei ka whakataukītia ‘Tūtohu ahiahi, whakarere ahiahi’.

Ahakoa he whakakitenga nui tā Mataora mō te kore aro ki tō rāua whakataturanga ko Kūwatawata, ko ngā whanonga o te tauutuutu, ko ngā whanonga o te tuku koha he tikanga, taketake o roto i ngā mātāpono o Ngāi Tāua. Ki te kore te tangata e ū ki ēnei tuku ihotanga ko te māteatea, ko te poapoataunu te kai a tō whare.

Ka hoki ngā mahara ki ngā kaupapa huhua, ngā huihuinga nui e kite ai tāua i te tauira o te tauutuutu, te manaaki tangata, ngā whakaaro nui o tēnā, o tēnā, nihowera mai, manuhiri mai. Ko tō te nihowera he atawhai nui ia ki te hunga ka whakaeke ki runga ki a rātau. E kore rawa hoki e tukua te manuhiri kia haere ana, āpānoa kia rite he hākari māna, ki ia tangata, taiohi mai, pēperekōu mai. Ki te kore e tika tō manaaki i tō manuhiri, kei kōrerotia koe, ā, kua mau tērā kōrero ki tō katoa.

Ko tō te manuhiri whakaaro nui, he tautoko i te kaupapa, te take i tū ai tēnei hui. Ahakoa kei pāmamao, ahakoa ngā huarere o te wā. Ka haere ia ka whakaeke ki runga marae. Kua tū ia hei māngai mō tōna whānau, ōna hapū ōna iwi hoki. Ka whakarangatirahia te kaupapa mā te tangi o te karanga, te rere o te kōrero, te oro rānei o te waiata kua tukuna katoatia e ia ki te kaupapa. Ka mutu, ko te tuku koha ā pūtea nei te otinga atu, he pūtea āwhina, ahakoa he iti, ahakoa he rahi: ‘Mā hea mai i tēnā?’

Ko ngā koha o te ao o nehe he kai tōrire, he kākahu matahīapo, he taonga kāmehameha. Koinei te āhua o ō tātau mātua tīpuna o aua wā, kāore he hua tō te hereni, ā, nō ēnei rau tau kua kitea te urunga mai o te mana o te pūnaha moni ki ngā kaupapa Māori. I aua wā kua kitea ngā kararehe kua taupūtia ki runga i ngā marae ātea i ngā wā o te whaikōrero. Ko ngā kākahu, ngā taonga rānei kua whakatakoto ki mua tonu i te paepae hei whakaatu i te mana o te waha kōrero, otirā tōna ope whakaeke. Kei pōhēhē te tangata inamata he tikanga whanokē

tēnei, heoi ka whiuia te uruponamu ki mua i te aroaro o tēnei reanga. Ko tō te rerekētanga o te whare reta kikī ana i te moni, ki tō te patu parāoa, te meremere pounamu. Kua heke te mana o te koha onāianei? Kua mana nui ake rānei?

Nā te hou mai o ngā tikanga o Tauiwi ki roto i te ao Māori kua kitea ngā reanga kore mōhio, te hunga kāore i tipu i roto i ēnei akoranga e noho pōkaikaha nei i runga anō i te pōhēhē me te nukarau.

Ko te kino o te tāmitanga, ko te rawakore, ko te noho ki wāhi kē atu ētahi o ngā take e whakararu ana i aua hunga. Nā runga i te rerenga o Māori mai i ngā wāhi tipu ki ngā tāone tawhiti, kua moe ki tangata nō iwi kē, ā, kua mahue mai ngā tikanga ngā akoranga hoki a ūna mātua, a ūna tīpuna.

Anei anō he take hei iro ki te whakaaro: ki te kore te tamaiti e haere ki ngā tangihanga, ngā hui a te hapū, ngā mārena, ngā poukai ngā aha atu, ngā aha atu. Ka tipu ia, ka pakeke anō i roto i tōna ao, ko ngā āhuatanga ka kitea, ka rongohia, ka pā hoki ki a ia, ahakoa āhuatanga Māori, āhuatanga rāwaho rānei. Ka noho ērā āhuatanga hei mātāpono mō tōna oranga tonutanga. Nō reira, inā kāore ia e kite i ngā mahi tuku koha, inā kāore tētahi i whakaaro nui ki a ia, pēnā kāore ia i rau moni ki roto i te kohinga pūtea, he tika anō te kī atu he kūare, he matapiko rānei te tangata nei?

E kare mā, me pēhea tā tātau whakatikatika i ēnei o tātau kua roa nei e noho ana i roto i te pōnānā? Anei pea he kupu āwhina; tū atu, tū mai, mā te whakaatu ka kitea, mā te tohutohu ka rongohia, mā te tauira ka mārama. Kei tō te tangata anō āhua ka pēhea tōna tuku i ūna akoranga. Ahakoa te aha me tuku ēnei ako i runga anō i te hūmārie me te ngākau māhaki. Kāore e kore ko harakoa te whakautu a ētahi, ko te whakamā ko te riri rānei te whakautu a ētahi. Ko tō koha ki te ao, ki ū uri, ki ū hoa rānei, utua te kūare mā te ako. Kia kaha tātau te hunga matatau ki te whakaara ake i ngā akoranga a kui mā, a koro mā!

Kupu Hou

uakoau	he tangata nō wāhi kē, ehara i te ahikā
heipūtanga	he tono kua whakaritea i waenganui i ētahi tāngata
poapoataunu	he mea whakararu i te ngākau a te tangata, ko te whakamā
nukarau	he mahi tīnhanga hei huna i te pono

Ngā tohutohu

Kimihia ngā rerenga kōrero ōrite, ki ēnei nō roto i te tuhinga.

1. Me aroha atu ia ki tōna hoa nāna anō ia i patu.

"Nā te mate kanehe o Mataora ki te
kimi i tāne i tūkinotia ai." //

2. He kōrero kē i te ata, he kōrero kē i te pō.

"Tūtoku ahiahi, whakarere ahiahi." //

3. Waiho mā te whakamā e patu.

"... Ko te māteatca, Ko te poapoataunu te
kai a tō whare." //

4. Ahakoa he iti he māpihi pounamu.

"...ahakoa he iti, ahakoa he rahi; Mā hea
mai i tēnā?" //

5. Ka tuku tērā pātai ki tēnei hunga.

* "Anei anō he take hei iro ki te
whakaaro ... ka whina te urupouana ki mua
i te aroaro o tēnei reanga." //

6. He kaupapa kua titia ki te rae.

"Anei anō he take hei iro ki te
whakaaro." //

Ka pēhea tāu whakamārama i ngā rerenga kōrero e whai ake nei? Tuhia mai ōu ake whakaaro.

1. "Ki te kore te tangata e ū ki ēnei tuku ihotanga ko te māteatea, ko te poapoataunu te kai a tō whare."

Koia nā hei kai mā te tangata tē whai, tē aro pū nei ki ngā tikanga takatake, tuku iho o uki mō te koha. He poapoataunu, he whakamā te kai. //

2. "... te hunga kāre i tipu i roto i ēnei akoranga e noho pōkaikaha nei i runga anō i te pōhēhē me te nukarau."

Terā ia a ngāi kūare e pōrahu nei ana te whakaaro i te pōhēhē, tē ākona ai ēnei tikanga ki te kāinga, ā, tē kite tau ki te marae. //

3. "Kei tō te tangata anō āhua ka pēhea tōna tuku i ūnā akoranga."

Kei tērā, kei tēnā tōna āherahera ako, tōna āherahera whakaako. //

4. "Utua te kūare mā te ako."

Tanaiti ākona i te kāinga, tū ana ki te Fāna marae, tau ana! //

E tika ana kia wātea mai te whārangi nei, ā, ka haere tonu te whakamātautau i te whārangi e whai ake ana.

TŪMAHI TUARUA: HE TUHITUHI

Ngā tohutohu

Whiriwhiria mai kia KOTAHİ te kaupapa hei tuhinga ōkawa māu, ā, tuhia mai ū ake whakaaro e pā ana ki taua kaupapa. Whāia ko ngā āhuatanga tuhituhi nei:

- te tika o te whakatakoto, te upoko, te tinana, te whakakao i ū kōrero
- te ngako, te matū o te kōrero te whakamōmona, te whakawhānui me te whakahāngai atu hoki i ū ake whakaaro
- kia kaha ki te arohaehae, te whakapuaki whakaaro
- te whakauru mai i ngā whakataukī, i ngā kīwaha, i ngā rārangī waiata, haka rānei e hāngai ana ki tō kaupapa hei whakaniko i tāu tuhinga roa
- kia auaha te rautaki, kia Māori te wairua
- kaua e iti iho i te **500 kupu**.

Anei ngā kaupapa tuhinga

1. Kua heke te mana o te koha onāianei? Kua mana nui ake rānei? Anei ngā whakapae.
2. Utua te kino mā te pai, nā reira e hia nei te utu o te pai? Arā, mō āhea te roa?
3. Ki te whakaako te tangata, he aha ngā mea hei whakaatu, ngā whakamārama hei tuku, ngā tohutohu rānei hei mātāpono mō tōna oranga tonutanga?
4. Me whai au i ēnei tapuwae hei whakaora i ngā tikanga o nehe.

Tuhia tāu tuhinga ōkawa mō te Tūmahi Tuarua ki konei.

Ko te kaupapa: 4

Whāia te taha tū.

Tērā a Tāne te hōkai nuku, te hōkai rangi ki Tikitiki-orangi, ki Rang Raunohu, ki Tāwhirirangi, ki Rangiātea.

Ka riro rā te Uruuru Matua, te Uruuru Rangi, te Uruuru Tawhito, ko Hukatai, ko Rehutai. Ka heke ki te taha tū o te rangi. He pūtangi te karere, he tūhirangi te toher, koia rā ko Te Whararā-o-te-rangi, ko Pūororangi e!

Poua, tīria ki a Tuānaku ko te wānanga wānanga ka heke, he tūhirangi pipipi wherowhero ka mura Taeparangi. Ka kura mai a Rangi, ka kura mai a Papa, poua ki te whenua ko Wharekura! Ko Wharekura! Ka irihia ngā wānanga tārewa tū ki te tāpuhirangi, ki te Tiketiketanga-o-te-uru-o-rangi, ki te Foi o Rua.

Hei te tahatā tū ka māhuta, hei te tahatā tū ka tōrengi poutū a Tanaorangi ka hī, ka hā, ka mauri ora e! //

Tēnei te ara a Tāne te takahi atu nei, tēnei te ara e ora ai ngā tikanga o nehe, ngā wānanga o nehe.

Koia nei ngā tapuwae a Tāne
te takahi atu nei. //

Tēnei mea te mātauranga, te atuatanga
tuker iho, nō mai anō, nō mai anō!
Nō tua rāno i a moko tangata, i
a Tuainake, i a Tuairangi, i te kauhangā
riri i Te Paerangi. //

Ka piki rā a Tāne i Te Ara Tiatia ki
te tiki i ngā kete o te wānanga
whakahokia rawa mai ki te whenua,
ka hera ko ngā whare wānanga.

Ko tā te kōrero; Ko tā te Whare
Ahuru he whakaora, ko tā te Whare
Maire he maketu, ko tā te Whare
Tū Tanā he tiaki, ko tā te Wharekura
he wānanga. Kei tēnā iwi ōra ake ingoa,
Kei ngā whare wānanga tawhito nei
ko te matunga kē mai o te
tikanga Māori, heoi ko roa rawa
ēnei whare e kurupopo ana.

E kurupopo nei i te korenga o
Ngāi Māori e whakamati i ūna
mātauranga. Ko purua kē tāton ki te
ako o mana kē, ko warca kētia e
tāton ngā akoranga nō haurihi,·
whāioio. //

Nō ngā rā o uki ka takahia rā o tātou tūpuna i te mata o te whenua, ngā ara tauhito. I āianei mā te Pākehā tātou e kawea.

Hei aha kē atu mā te mātauranga Māori tātou e kawea, mā te kīra auraki kē, mā kura Pākehā kē, mā whare wānanga Pākehā kē. //

Tātou ngā uri o te aumangea, ngā rankura Aho Matua. E pōrahua ana te whakaaro e hika, i te pōhētē kāhore ia nei tō Wharekura nō nā noa. Ko tā te hunga ako rō Wharekura i āianei he pōhētē nui ki tōnā mana! //

Ei he kupu whakaniko noa mō te 'haikura'! Tīhee ake ana ko Taihīhī! Ko Taiwāwā! //

Ko tā te Wharekura o uki, he wānanga. Koia rā te whare o ngā tohunga karakia, tohunga aha atu.

Nō reira e ngā rankura o te Aho Matua, mā kē te tapu o tēnei whare wānanga wānanga e kiia nei ko Wharekua, wāngwānangahia, rukuhia ngā pou o tōna whare e tāmana ai te kura-huna. Tēnei whāia ngā tapuwae. Koia nei te ara ki tēra. Ko ngā //

TE WĀHANGA TUARUA: WHAKARONGO – KŌRERO

E RUA ngā tūmahi mō tēnei wāhanga:

TŪMAHI TUATORU: HE WHAKARONGO: *Te haerenga ki Murupara*

He whakarongo ki tētahi tautohetohe, me te tuhi hoki i ngā whakaaro matua, i ngā kīwaha me ngā whakataukī, whakatauākī rānei hei āwhina i a koe i roto i te Tūmahi Tuawhā.

TŪMAHI TUAWHĀ: HE KŌRERO: *Te haerenga ki Murupara*

- (a) He whakaputa kōrero whakarāpopoto i te tautohetohe.
- (e) He whakaputa kōrero e whakaae ana, e whakahē ana rānei i te kaupapa o te tautohetohe.
- (i) He whakamahi i tētahi kīwaha me ngā whakataukī, whakatauākī rānei e RUA.

TŪMAHI TUATORU: HE WHAKARONGO – *Te haerenga ki Murupara*

He tautohetohe te āhua o tēnei mahi whakarongo.

Ngā tohutohu

1. Whakarongo ki te tautohetohe.
2. I a koe e whakarongo ana, whakarārangihia ngā kaupapa matua ki roto i te mahere whakaaro kua whakaritea.
3. Āta whakarongo ki ngā kīwaha kei roto i te tautohetohe nei, ā, tīkina kia RUA ngā kīwaha e mārama ana ki a koe.
4. Āta whakarongo hoki ki ngā whakataukī, whakatauākī, ā, tīkina kia RUA ngā tauira e mārama ana ki a koe.
5. E TORU ngā whakapāohotanga o te tautohetohe, ā, kia mutu te whakapāohotanga ka wātea mai te 15 meneti hei whakarite i ūi kōrero whakaputa.
6. **Mutu ana te whakarite kōrero, hoatu tāu pukapuka whakamātautau me ngā pepa whakarite tuhinga ki te kaiwhakamātautau.**

Nā reira, kia areare mai ō taringa, anei te kōrero.

MAHERE WHAKAARO

Whakaaro matua	
<p><u>Taha whakaae</u></p> <p><u>Para</u></p> <p>Uki te kore te kaitakoto e tae ki te pōhiri manmanu taema.</p> <p>me takeri koha e mana ai ngā tikanga o nehe tāututu</p> <hr/> <p>Ki te kore e whakamana i te manuhiri, aue te whakama.</p> <p>taka mai te kai i ngā rangi, tūhāhā</p>	<p><u>Taha whakahē</u></p> <p><u>Mākorā</u></p> <p>tan nou ~~kite~~ hei aha te utu ~~mutin~~ i te karawhihi me utu tonu?</p> <p>pōhēhē me kore e tubu koha ki te hanakiinga.</p>
Ngā kīwaha	Ngā whakataukī/whakatauākī
<p>Wān te kino ki te pai</p> <p>hāhā te tahua</p> <p>tākia ngā ure ki te rau, te nōti</p> <p>tan ana te pūehu</p> <p>tan ana te āio.</p> <p>Kei te rongo i to toba ~~paraora~~ paraora</p>	<p>e ~~kore~~ e ~~hoki~~ i te waewae tutaki īngari mā te upoko pakarū</p> <p>ne manu nou abau he pī ka roke</p> <p>mā ngā raho ka tū he ure</p>

TŪMAHI TUAWHĀ: HE KŌRERO

Ngā tohutohu

- (a) Ko tāu mahi he whakarite kōrero whakaputa, e whakarāpopoto ana i te tautohetohe.
- (e) Whakapuakina ōu ake whakaaro **e whakahē ana/e whakaae** ana rānei i te kaupapa o te tautohetohe nei.
- (i) Whakamāramahia mai te tikanga o tētahi o ngā kīwaha i rangona i te tautohetohe.
- (o) Whakamāramahia mai te tikanga o ngā whakataukī, whakatauākī e RUA, i rangona i te tautohetohe.
- (u) Kaua e roa ake i te RIMA meneti mō tāu kōrero whakaputa.

Nā reira, kia kaha mai te:

- whakapuaki whakaaro whānui
- whakaraupapa tika i ū whakaaro
- whakaniko mā te kīwaha, whakataukī, whakatauākī, rangahau
- whakatakoto tika, otirā, whakahua tika i ū kupu.

Mā te kaiwhakahaere koe e hari ki tētahi atu rūma, hei hopu i ū kōrero. Kāore e āhei te hari pepa ki roto i tēnei rūma.

Tukuna tō reo kia rere, tō reo kia tika, tō reo kia Māori.

Te hopu i tō kōrero whakaputa

- (a) Ka heria koe e te kaiwhakahaere o te whakamātautau ki te rūma hopu reo.
- (e) **Kia RIMA meneti** te roa mō ngā whakaritenga e pā ana ki te hopu reo ā-rorohiko.
- (i) Mutu ana tō hopu i ū kōrero ki te rorohiko, me whakarongo koe ki tētahi wāhangā poto o taua kōrero kia mōhio mai koe nāu ake te reo kei runga.
- (o) Kua oti ngā mahi katoa.
- (u) Kia maumahara 15 meneti noa iho kei a koe hei whakarite i ū mahi.

Taha whakaae //

E tika aroha

Ko te kai a te rangatira he
kōrero, ko te mahi a te rangatira,
he ranga i tōna tira, ko te hōhu a
te rangatira he manaanki //

Parihaka Star Nōēana 1881

utua te kino ki te pāi //

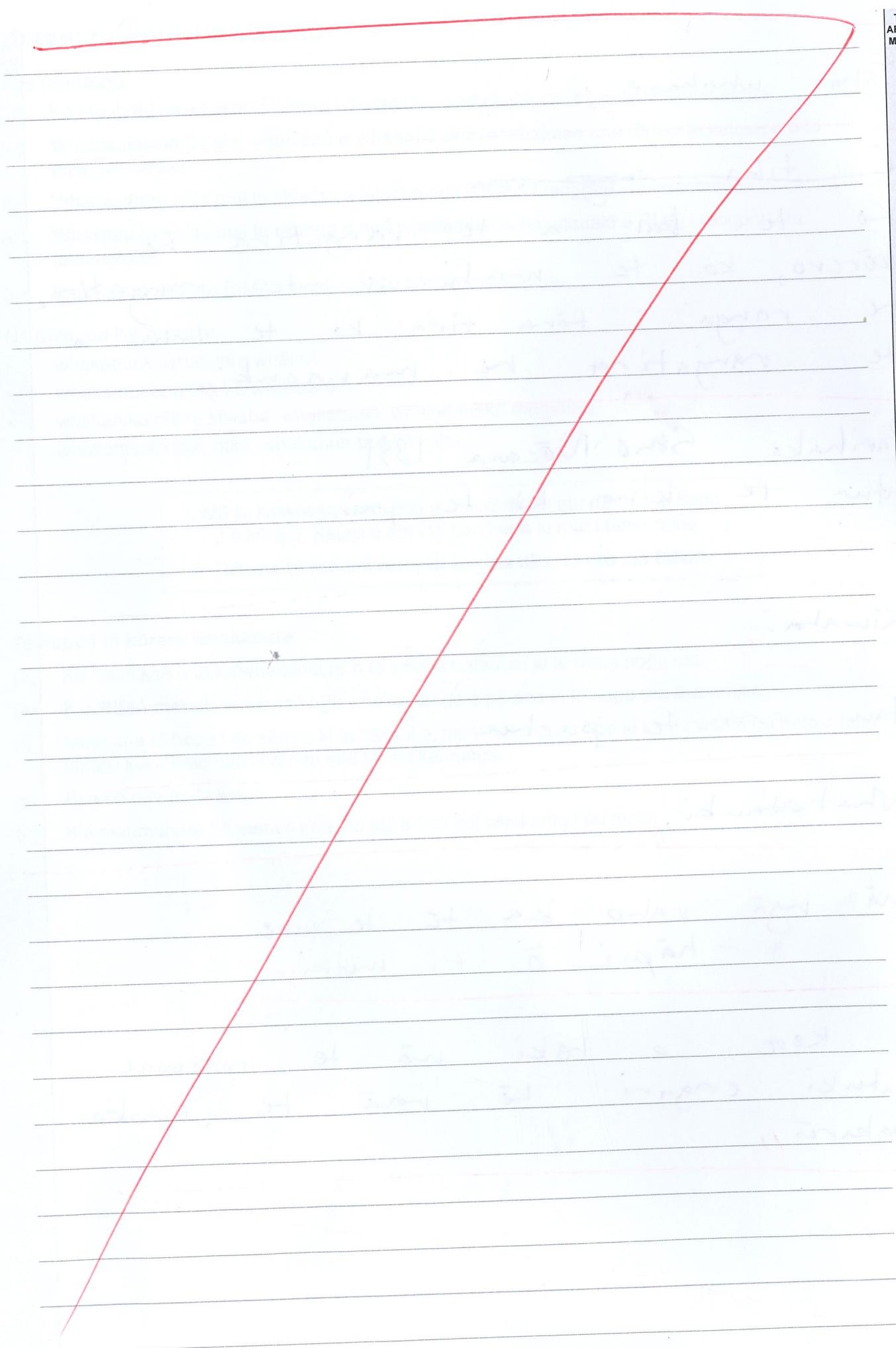
Kiwaha //

I tau ana te pueher //

Whakatauki //

¹ Mā ngā raho ka tū te ure
² - hāpai ò ki muri //

² e kore e hoki nā te wacwae
tubuki engari kē nā te īpoko
pakari //

TAU PĀTAI

He whārangi tāpiri tēnei hei whakaoti i ō whakautu mēnā e hiahiatia ana.
 Āta tuhia te tau o te pātai.

tapuwae a ōku tūpuna hei whakaora
 i ōku tikanga, ko te hōkai nuku,
 te hōkai rangi a Tāne ~~tātou~~ hei
 mea kukeone i ēku ngā tikanga
 o nehe i te niao o te rau
 o Matariki. //

Koia rā taku pikinga ko Te Toi
 Haarewa, ko Te Ara Tiatia.

Ko taku ē ringa e toro nei
 ki te aka matua hāunga te
 aka tāepa. Kia whāia rā ēnei
 tapuwae whātua ka whiti kehokeho
 mai ko huarui, ko hera roa.

Hakoa rā ē tātonu tikanga o nehe
 tē rāngoma mutia i ēnei rangi,
 mā te hahū ake i a ia ka
^{māhūta}
^{tata} mai i te taha tū o te
 rangi. //

Hikihiki take tapuwae

Rakaraka take tapuwae

Te whetū ka hikoia, te Marawa
 ka nānā,

Nānā ana te pō i a wai? >

Whiti ana te rā i a au!

Tūpea! //